

Аннотация: Работа посвящена анализу механизма выполнения метрологического контроля за соревновательной деятельностью в спортивных играх с помощью непараметрических критериев. Данные методы используются при статистическом анализе результатов исследования, имеющих неколичественное выражение признаков, относящихся к качественным характеристикам, ранговым показателям для проверки однородности двух выборок независимых случайных величин применен критерий Манна-Уитни. А для сопоставления показателей, измеренных в двух разных условиях

на одной и той же выборке испытуемых применен критерий Вилкоксона.

Математико-статистические расчеты произведены на основе данных полученных статистической программой Castiol Performance Index (PCI) который использует системы мониторинга для оценки игры лучших футболистов мира в соответствии с их позицией на поле.

Ключевые слова: *атрибутивный, информативный, гипотеза, уровень значимости, выборка, Вилкоксон, Манна – Уитни, критерий, параметр, ранг.*

METROLOGICAL CONTROL OVER COMPETITIVE ACTIVITY IN SPORTS GAMES USING NONPARAMETRIC SIGNIFICANCE CRITERIA

N.M. Kalantarli, T.Q. Abiyev

*Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports
department of "Sports Management and Communication"
nailya.kalantarli@sport.edu.az, telman.abiyev@sport.edu.az*

Annotation: The work is devoted to the analysis of the mechanism of metrological control over competitive activity in sports games using nonparametric criteria. These methods are used in the statistical analysis of research results that have a non-quantitative expression of features related to qualitative characteristics, rank indicators to check the homogeneity of two samples of independent random variables the Mann-Whitney test was applied. To compare the indicators measured in two different conditions on the same sample of

subjects, the Wilcoxon test was used.

Mathematical and statistical calculations were made on the basis of data obtained by the statistical program Castiol Performance Index (PCI) - which uses monitoring systems to evaluate the performance of the world's best football players in accordance with their position on the field.

Keywords: *attributive, informative, hypothesis, significance level, sample, Wilcoxon, Mann - Whitney, criterion, parameter, rank.*

XİDMƏT SFERASININ İQTISADI VƏ SOSIAL İNKIŞAFDA ROLU VƏ YERİ

A.Ç. Həşimova

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
“İdman menecmenti və kommunikasiya” kafedrası,
albina.hashimova@sport.edu.az*

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 1 iyun 2020

Dərc olunub: 5 iyul 2020

© 2020 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya: İctimai əmək bölgüsü prosesində iqtisadiyyatın xidmətlər istehsalı üzrə ixtisaslaşan sahələrinin aktiv ayrılması tələbatın artması–iqtisadi qanununun təsiri ilə, məd-

di və qeyri-maddi istehsal elementlərinin inteqrasiyasının güclənməsi ilə, iqtisadi artımın xarakterində baş verən dəyişikliklərlə, yəni, bu artımın mənbələri kompleksində elmi biliyin, qeyri-maddi yığımın, insan amilinin ön plana keçməsi ilə bağlıdır.

Bu da məlumdur ki, xidmətlərin inkişafına ehtiyac sırf iqtisadi çərçivələrdən kənara çıxmışdır: iqtisadi artımın humanistləşməsi prosesi insanın özünün, onun intellektual və fiziki imkanlarının təkmilləşdirilməsinə, mədəni, mənəvi və sosial tələbatının təmin olunmasına yönəlmiş xidmətlər kompleksinin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bütün bunların nəticəsində cəmiyyətdə xidmət sferasının məzmunu, onun növ və subyekt tərkibi, iqtisadiyyatda rolu anlayışlarının mənası dəyişmişdir.

Açar sözlər: *xidmət sferası, iqtisadi fəaliyyət növləri, istehsal xidmətləri, sosial infrastruktur, xidmət meyarları.*

Ümumi qəbul edilmiş fikrə görə, xidmət sferası iqtisadiyyatın müstəqil, spesifik sferasıdır. Bu sahənin inkişaf dinamikası sosial inkişafın əsas qanunauyğunluqlarından birinin – maddi istehsal ilə müqayisədə xidmət sferasının qabaqlayıcı inkişafı qanununun – təsiri ilə müəyyən edilir. Bu iqtisadi inkişaf amillərinin xidmət sferasına təsiri ilə bağlıdır.

Biz elmi ədəbiyyatın təhlili nəticəsində müəyyən etmişik ki, xidmət sferasının, məsələn, maddi istehsal sahəsindən fərqli olaraq, aydın ifadə edilmiş sərhədləri yoxdur. Bizim fikrimizcə, xidmət sferasının sərhədlərinin “sürüşkən” olması, çox cəhətdən onların növlərinin əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlifliyi, subyektlərin strukturunun müxtəlifliyi, həmçinin xidmət sferasının özünün çoxsaylı izahlarla səciyyəvi olan tərifinin qeyri-konkretliyi ilə bağlıdır.

Xidmət sferasının ayrı-ayrı təriflərinin məzmununu təhlil edək, çünki bu təhlil həmin anlayışın müəllif tərəfindən izahını əsaslandırmağa imkan verəcək.

Alimlər bir sıra (həm elmi, həm də publisistik) nəşrlərdə çox geniş tətbiq olunan “xidmət sferası” terminindən istifadə edərkən, onu

müxtəlif şəkildə mənalandırır, müxtəlif dərəcədə detallaşdırırlar. Bu, çox cəhətdən onunla izah olunur ki, kifayət qədər bütöv, sistemləşdirilmiş xidmət sferası fenomeni nisbətən yaxın vaxtlarda formalaşmışdır. İqtisadçı-nəzəriyyəçilər xidmət sferasının tədqiqatı ilə yalnız XX əsrin ikinci yarısında məşğul olmuşlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu proses XX əsrin 60-70-ci illərində, bizdə də formal baxımdan elə həmin dövrdə, ancaq iqtisadi amirlik mövqelərindən həyata keçirilmişdir. Lakin bu prosesə real, həyati, elmi-praktik maraq yalnız XX əsrin son onilliyində, ictimai istehsalın bu sahəsinin əhəmiyyəti və mürəkkəbliyi dərk edilən vaxt güclənməyə başlamışdı. Dərin nəzəri araşdırmalar və geniş əhatəli tətbiqi tədqiqatlar aparılır. Onu da qeyd edək ki, hələlik, tətbiqi araşdırmalar üzrə daha sanballı nəticələr əldə edilmişdir [1].

Elmi nəşrlərdə “xidmət sferası” anlayışı ilə yanaşı istifadə edilən bir sıra anlayışlara rast gəlmək olar: “qeyri-istehsal sferası”, “qeyri-maddi istehsal”, “sosial sfera”, “sosial-mədəni sfera”, “xidmət sferası”, “infrastruktur sferası”, “mənəvi istehsal” [2].

Xidmət sferasının yekcins olmaması, sərhədlərin çevikliyi onun ən əhəmiyyətli xüsusiyyətləridir. Xidmət sferasının sərhədlərinin müəyyən edilməsi məsələsi statistika elmi və praktikasını qarşısında kəskin bir problem kimi durur, çünki bu hadisənin birmənalı izahının olmaması milli iqtisadiyyatın və dünya iqtisadiyyatının strukturunda öz əksini tapır, həmçinin, konkret ölkədə iqtisadi inkişafın nəticələri, onun iqtisadi artımının keyfiyyəti, əhalinin həyat keyfiyyəti, iqtisadi fəaliyyət növlərinin, müxtəlif səviyyəli təsərrüfat proseslərinin bütün məcmusu üzrə, o cümlədən iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları və ayrı-ayrı regionlar üzrə statistik məlumatların uzlaşması və inteqrasiyası əsasında ölkənin reytingi təyin edilərkən birbaşa özünü göstərir.

Xidmət sferasının aşağıdakı təriflərini göstərmək olar.

Xidmət sferası – “müəssisələr, təşkilatlar, habelə fiziki şəxslər tərəfindən göstərilən müxtəlif növ xidmətlərin təkrar istehsalını

əhatə edən ümumiləşdirici toplu kateqoriya-dır". Xidmət sferasına "ən müxtəlif xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət növlərinin kompleksi" kimi tərif vermək olar. Başqa bir tərifə görə, "xidmət sferası – istehlak dəyəri rahatlıqlar təqdim edilməsində ifadə olunan xalq təsərrüfatı sahələri sistemi, məhsullardır".

V. Patsiorkovskinin fikrincə, "xidmət sferası – müəssisələr, təşkilatlar, həmçinin fiziki şəxslər tərəfindən göstərilən xidmətlərin müxtəlif növlərinin təkrar istehsalını əhatə edən ümumiləşdirici toplu kateqoriyadır" [3].

İqtisadi lüğətdə verilən tərifə görə, xidmət sferası dedikdə "... xalq təsərrüfatının əl sahələri sistemi başa düşülür ki, həmin sahələrin məhsullarının istehlak dəyəri rahatlıqlar təqdim edilməsində ifadə olunur".

Xidmət sferasında əmək əşyalar şəklində maddiləşmir. Bir qayda olaraq, xidmətlərin istehsalı prosesi onların istehlakı prosesi ilə üst-üstə düşür. Xidmətlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: maddi istehsal xidmətləri sferası (nəqliyyat, rabitə, məişət xidmətləri); mənəvi həyat xidmətləri sferası (təhsil, idman, elm, incəsənət); sosial sferada xidmət sferası (ticarət, mənzil-istismar xidməti, səhiyyə)".

Ayrı-ayrı müəlliflər hesab edirlər ki, "xidmət sferası" anlayışı aşağıdakı kimi izah olunmalıdır: "xidmət sferası – xidmətlər göstərilməsi ilə məşğul olan iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin məcmusudur. Xidmətin icra edilməsi nəticəsində təşkilat və həmin xidmətin istehlakçısı maddi və ya qeyri-maddi formada sosial və (və ya) iqtisadi səmərə əldə edir". Həmin müəlliflərin fikrincə, xidmətlərin predmeti, bir qayda olaraq, onların maddiləşdirilmiş nəticəsi deyil, hər hansı hərəkətlər olur, məsələn, məsləhət, turizm xidmətlərinin göstərilməsi. Lakin bəzi hallarda xidmət maddiləşdirilmiş nəticəyə gətirib çıxara bilər: fərdi evin tikintisi, sifarişlər üzrə paltar, ayaqqabı, mebel istehsalı və s.

Bu nöqteyi-nəzərlə razılaşmaq iki səbəbə görə çətindir. Birincisi, xidmət sferasına T.Prokofyeva tərəfindən verilmiş tərif xidmətlər göstərilməsi sferasının tərifi ilə praktik

olaraq tamamilə üst-üstə düşür. Halbuki əgər xidmətlər göstərilməsi sferası - ilk növbədə, iqtisadiyyatın qeyri-istehsal sferasında işləyən təsərrüfatçılıq subyektlərinin məcmusudursa, xidmət sferası isə iqtisadi fəaliyyətin xidmətlərin istehsalı və reallaşdırması ilə bilavasitə bağlı olan konkret növlərinin məcmusudur. İkincisi, həmin müəlliflər xidmətlərin predmeti kimi maddiləşdirilmiş nəticəni deyil, yalnız xidmətlər göstərilməsi üzrə hərəkətlərin özlərini nəzərdən keçirirlər.

Biz isə belə hesab edirik ki, istənilən xidmətin nəticəsi istehlakçının xidmətin keyfiyyətindən razı qalması (başqa sözlə desək, onun istehlakçı üçün faydalılığı) olduğuna görə, istənilən xidmət maddiləşdirilmiş nəticəyə malikdir. Burada problem yalnız həmin maddiləşdirilmiş nəticəni ölçməyin mümkünlüyündən ibarətdir.

Biz "xidmət sferası" anlayışının izahında maddi istehsal sferası ilə müqayisədə xidmət sferasına xas olan bir sıra spesifik xüsusiyyətləri əsas götürürük.

Birincisi, əmtəələrdən fərqli olaraq, xidmətlər əsasən eyni zamanda istehsal və istehlak edilir, yəni xidmətlər saxlanılmalı deyildir. Bununla əlaqədar, xidmətlərlə bağlı tələb və təklifin nizamlanması problemi yaranır.

İkincisi, xidmətlər çox vaxt məhsula qarşı qoyulur, hərçənd təkcə dövrüyyə sahəsində deyil, həm də sənayedə xidmətlər göstərilməsinin rolu artır, buraya avadanlığın təmiri, satıxdan sonrakı xidmət və malların satışı ilə bağlı başqa xidmətlər də daxil edilə bilər. Demək olar ki, məhsulun satışı zamanı xidmət elementləri olduğu kimi, xidmətdə də çox vaxt məhsul elementləri olur. Malların satışı və xidmətlərin təqdim edilməsi arasında sıx əlaqə olması xidmətlərin ayrılıqda uçotunun aparılmasını çətinləşdirir.

Üçüncüsü, adətən dövlət maddi istehsal sferası ilə müqayisədə xidmət sferasını xarici rəqabətdən daha çox qoruyur. Bundan əlavə, ənənəyə görə, əksər ölkələrdə nəqliyyat və rabitə, maliyyə və sığorta xidmətləri, elm, təhsil, səhiyyə, kommunal xidmətləri tamamilə və ya qismən dövlətin mülkiyyətindədir və ya

dövlət bu sahələrə ciddi nəzarət edir və onları tənzimləyir.

Bu xüsusiyyətlərin dərk edilməsi sayəsində xidmət sferası ictimai əməyin tətbiqinin spesifik üsullarının öyrənilməsinin ayrıca bir sahəsinə çevrilmişdir. İctimai əmək vasitəsilə yaradılan xüsusi istehlak dəyərləri əhali tərəfindən gözlə görünən predmetlər kimi deyil, xidmətlər formasında istehlak edilir.

Buna uyğun olaraq, biz xidmət sferası dedikdə, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növləri sistemini nəzərdə tuturuq. Bütövlükdə ictimai məhsulun yaradılması və ondan istifadə prosesi maddi istehsal sferası ilə yanaşı, həmin fəaliyyət növlərinin iştirakı ilə baş verir.

Bizim fikrimizcə, xidmət sferasının xüsusiyyətləri xidmətin özünün spesifik xarakteristikalarının məntiqi nəticəsidir.

Xidmət anlayışının mövcud izahlarının məzmununun təhlili göstərmişdir ki, bu anlayışın təriflərinin əksəriyyətində ya xidmətlərin istehsal xüsusiyyətləri, ya da onların istehlak xüsusiyyətləri əsas götürülür. Bundan əlavə olaraq xidmət sferasına daxil olan iqtisadi fəaliyyət yarım sahələrinin və növlərinin təsnifatı da dəyişir.

Bizə belə gəlir ki, bu məsələyə istehlak mövqelərindən yanaşma xidmət sferasının növ tərkibini xidmətlərin istehsalı mövqelərindən yanaşma ilə müqayisədə daha dəqiq əks etdirir. Biz öz nöqteyi-nəzərimizi təsdiq etmək üçün S.Brayson və P.Danielsin belə bir fikrinə istinad edə bilərik ki, “xidmətlərin istehlak xarakteristikasına əsaslanan yanaşmalar onların müqayisə edilə bilməyən təbiətini xidmətlər istehsalının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsaslanan yanaşmalarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı ifadə edir” [4].

Aparduğumuz təhlil göstərir ki, xidmət sferasının növ tərkibinin təyininə yanaşmalar xidmətlər haqqında nəzəri təsəvvürlərin inkişafı ilə eyni zamanda təkamül etmişdir. Bu tendensiya həm yerli, həm də xarici təcrübədə müşahidə olunur.

Məsələn, ABŞ-da xidmət sferasının sahəvi strukturunun təyininə iki yanaşma paralel mövcuddur.

Onlardan birincisinə əsasən belə hesab edilir ki, nəqliyyat, rabitə, kommunal təsərrüfat, ticarət, ictimai iaşə, təhsil, səhiyyə, qismən elm, maliyyə, sığorta, təsərrüfat idarəçiliyinin dövlət aparatı, dövlətin hərbi-polis, siyasi, ideoloji aparatı və xidmət sferasının başqa sahələrinin (məsələn, mehmanxana təsərrüfatı, reklam, dizayn, “əyləncə sənayesi”, injiniring (layihələşdirmə)) fəaliyyəti, uçot, nəzarət-təftiş və mühasibat əməliyyatları, həmçinin kommersiya şərtləri ilə təqdim edilən bir sıra başqa işgüzar, texniki, peşəkar və fərdi xidmət sahələrinin məhsulları xidmətlərin məzmununa daha çox uyğundur.

Başqa yanaşmaya əsasən, ABŞ-ın xidmət sferasının sahəvi tərkibi aşağıda sadalanan dörd qrupa bölünür: bölgü xidmətləri (nəqliyyat, rabitə, kommunal xidmətlər, topdan satışı və pərakəndə ticarət); aralıq xidmətlər (məhsulları başqa sahələrdə istehsal xərcləri kimi, məsələn, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə, layihə-konstruktor işlərinə və başqa işgüzar xidmətlərə çəkilən xərclər kimi istifadə olunan idarə və müəssisələr); istehlak xidmətləri (son istehlakın xidmətləri, məsələn avtomobillərin və məişət texnikasının təmiri, bərbərxanalar, kinoprokat və s.); hökumətin və qeyri-kommersiya təşkilatlarının xidmətləri (səhiyyə, təhsil, xeyriyyəçilik və s., həmçinin hökumət fəaliyyəti) [5].

Xüsusi halda, bu təsnifatda xalq təsərrüfatı sahələrinin aşağıdakı siyahısı nəzərdə tutulurdu: sənaye; kənd təsərrüfatı; meşə təsərrüfatı; balıqçılıq təsərrüfatı; nəqliyyat və rabitə; tikinti; ticarət və ictimai iaşə; maddi-texniki təchizat və satış; tədarük; informasiya-hesablama xidməti; daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar; bazarın fəaliyyətinin təminatı üzrə ümumi kommersiya fəaliyyəti; geologiya və yeraltı yataqların kəşfiyyatı, geodeziya və hidrometeoroloji xidmət; maddi istehsal sferasının fəaliyyətinin sair növləri; mənzil-kommunal təsərrüfatı; əhaliyə məişət xidmətinin qeyri-istehsal növləri; səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat; xalq təhsili; mədəniyyət və incəsənət; elm və elmi xidmət; maliyyə, kredit, sığorta, pensiya təminatı; idarəetmə; ictimai

birliklər.

Sadalanan bütün sahələr həmin təsnifatda iki əhəmiyyətli sferaya bölünmüşdü: maddi istehsal sferası və qeyri-istehsal sferası. Maddi istehsal sferasına məhsullar və enerji formasında, yüklərin yerdəyişməsi, məhsulların saxlanması, çeşidlənməsi, qablaşdırılması və tədavi sahəsində istehsalın davamı olan başqa funksiyalar formasında maddi nemətlər yarıdan bütün fəaliyyət növləri aid idi.

Belə ki, maddi istehsal sferası aşağıda sadalanan sahələri əhatə edirdi: sənaye; kənd təsərrüfatı; meşə təsərrüfatı; balıqçılıq təsərrüfatı; nəqliyyat və rabitə; tikinti; ticarət və ictimai iş; maddi-texniki təchizat və satış; tədarük; informasiya-texniki xidmət; daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar; bazarın fəaliyyətinin təminatı üzrə ümumi kommersiya fəaliyyəti; geologiya və yeraltı yataqların kəşfiyyatı, geodeziya və hidrometeoroloji xidmət; maddi istehsal sferasında fəaliyyətin başqa növləri.

Onu da qeyd etmək ki, ictimai (maddi və qeyri-maddi) istehsal sferalarının tərkibinin təyininə yanaşmaların dəyişməsinin və sahəvi yanaşmadan növlər üzrə yanaşmaya keçidin əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, bazar münasibətlərinin sürətli inkişafı şəraitində iqtisadiyyatın fəaliyyəti obyektiv olaraq, köhnə xidmət növlərinin çoxlunun genişlənməsini və yeni xidmət növlərinin yaradılmasını tələb edirdi.

Məsələn, kompüter texnologiyalarının inkişafı müxtəlif informasiyanın toplanması, emalı və saxlanması ilə bağlı xidmətlərin bir sıra yeni növlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Əmək resurslarının keyfiyyətinə tələblərin artması təhsil, peşə hazırlığı, səhiyyə və rekreasiya xidmətləri sisteminin xidmətlərinin inkişafını şərtləndirmişdir. Özünəxidmət mağazalarının geniş yayılması nəticəsində əmtəə istehsalı sahələrində çəkilib bükülmüş və qablaşdırılmış məhsullar istehsalı artmış və onların satış yerlərinə fasiləsiz çatdırılması zərurətə çevrilmişdir. Sürətli xidmət kafeteriyaları şəbəkəsinin inkişafı yüksək məhsuldarlıqlı avadanlıq, birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulan qablar, hazırlıq dərəcəsi yüksək olan yarımfabrikatlar və sair mallar istehsalının geniş-

lənməsinə səbəb olmuşdur [6].

Beləliklə, xidmət sferası ilə maddi istehsal arasında texnoloji və təkrar istehsal baxımından qarşılıqlı asılılığının kəskin artması, “əşya məhsulu” və xidmətlər istehsalının iqtisadiyyatın bütün sahələrinə və iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinə dərinlən qarşılıqlı nüfuz etməsi müasir dövrdə xidmət sferasının inkişafının əsas xüsusiyyətidir, bu, ayrı-ayrı sahələr arasında sərhədlərin silinməsinə gətirib çıxarır.

Bu nəticəni belə bir fakt da təsdiq edir ki, ticarət-sənaye, tibbi-sənaye, informasiya, rekreasiya kimi yeni iqtisadi komplekslərdə inteqrasiya edən “əşya məhsulu” və xidmətlər birlikdə bu və ya digər ictimai tələbatı təmin edirlər.

İqtisadi fəaliyyət, məhsul və xidmət növlərinin respublika təsnifatı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycanın beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sisteminə keçidinə dair Dövlət proqramı çərçivəsində işlənilib hazırlanmışdır.

Üç təsnifat obyektini: iqtisadi fəaliyyət növlərini, məhsul növlərini və xidmət növlərini vahid kod məkanında birləşdirən respublika təsnifatı məhsulların istehsal mənsəyi meyarı və fəaliyyət növləri üzrə inteqrasiya edilmiş təsnifatdır. Təsnifatın qurulmasının əsasını Beynəlxalq Standart Sahəvi Təsnifat (BSST) - International Standard Industrial Classification of all Economic Activities (ISIC) və əsas məhsulların beynəlxalq təsnifatı (ƏMBT) – Central Products Classification (CPC) təşkil edir.

Xidmət sferasının növ tərkibinin müzakirəsini yekunlaşdıraraq, qeyd etmək ki, praktikada xidmət sferasına iqtisadi və sosial fəaliyyətin çoxsaylı növlərinin məcmusu kimi baxılır və bu, faktiki olaraq xidmətlərin sadalanmasından ibarət olur, bu da xidmətlərin növlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

Bununla birlikdə, xidmətlərin dəqiq təsnifatının olmaması, həmçinin yerli dövlət statistik müşahidəsində onların uçotunun yuxarıda qeyd edilmiş ikili xarakteri (iqtisadi fəaliyyət növlərinin tərkibində və iqtisadiyyat sahələrinin tərkibində uçot) xidmətlərin

növ tərkibinin təyin edilməsinə mane olan amillərdir.

Bizim fikrimizcə, bu problemin həlli yalnız xidmətin predmetinin dəqiq təyin edilməsi və xidmət göstərən subyektlərin hesabatının fəaliyyət növləri üzrə bölünməsi şərtilə mümkündür. Əks təqdirdə göstərilmiş xidmətlərin həcmi avtomatik olaraq müəssisənin fəaliyyətinin ümumi döviyyəsinə daxil edilir. Praktikada çox geniş yayılmış belə hallar uqotun təhrif edilməsinə gətirib çıxarır.

Bizim tədqiqatımız çərçivəsində xidmət sferasının növ tərkibini müəyyən edərəkən bu sahədə göstərilən xidmət növlərini aşağıdakı sferalar üzrə qruplaşdırırıq (bax: şəkil 1).

Şəkilin məzmununa aydınlıq gətirmək üçün qeyd edək ki, mahiyyət etibarilə xidmət növlərinin hər qrupu onun növ spesifikasiyaya nəzərə alınmaqla həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyət növlərinin məcmusudur.

Bununla əlaqədar, xidmət sferasının subyekt tərkibinin təyini ilə bağlı daha bir problem qarşıya çıxır.

Mahiyyət etibarilə, etiraf etməliyik ki, iqtisadiyyatın istənilən subyekt xidmətlər göstərilməsi ilə məşğul olur, çünki o, öz müştərilərini məlumatlandırır (yəni onlara informasiya xidmətləri göstərir), istehsal edilən (reallaşdırılan) mallara servis xidmətini həyata keçirir, malları alıcıya çatdırır və s. Lakin ənənəyə görə, xidmət göstərən subyektlərə o təsərrüfatçılıq subyektlərinin aid olunması qəbul edilmişdir ki, xidmətlər istehsalı və xidmətlər göstərilməsi onların əsas fəaliyyət növüdür.

Buna əsasən, biz belə hesab edirik ki, xidmət sferasının subyekt tərkibi onun dövlət və qeyri-dövlət sektoru ilə təmsil oluna bilər. Bu halda xidmətlər bazarının formalaşmasına dövlət və qeyri-dövlət sektorlarının töhfəsinin fərqli olması və istehlakçılar üçün "pullu" xidmətlərin dərəcəsi nəzərə alınmalıdır.

Xidmət sferasının əsas subyekt iqtisadiyyatın hüquqi baxımdan ayrıca struktur vahidi olan müəssisədir. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin müxtəlifliyi onları şəkil 2-də göstərilmiş bir sıra təsnifat əlamətləri üzrə sistemləşdirməyə imkan verir.

Bu təsnifat əlamətlərinin seçimi onların xidmət sferasına aid müəssisələrin fəaliyyə-

tinin təşkilinə və məzmununa təsiri ilə əlaqədardır.

Belə ki, xüsusi halda, xidmət sferasına aid müəssisənin təşkilatı-hüquqi forması həmin müəssisənin fəaliyyətinin təşkilatı-hüquqi sərhədlərini müəyyən edir, onun idarə edilməsinin təşkilinə, gəlirin formalaşmasına və onun bölgüsünə təsir edir, təsisçilərin əmlak münasibətlərini və müəssisənin fəaliyyətinin nəticələri üçün onların məsuliyyətinin dərəcəsini xarakterizə edir.

Şəkil 1. Xidmət növlərinin göstərildiyi sferalar üzrə qruplarına uyğun olaraq xidmət sferasının növ tərkibi

Müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsi xidmətlərin istehsalı və satışı ilə bağlı əsas texnoloji proseslərinin təşkilinə, personalın seçiminə və hazırlanmasına, əməyin təşkilinin formasına, xərclərin səviyyəsinə və son nəticədə, müəssisənin istehsal strukturuna təsir edir.

Müəssisənin təşkilatı forması xidmətlərin istehsalı və xidmətlər göstərilməsi ilə bağlı xərcləri minimallaşdırmaq məqsədilə müəssisənin səmərəli strukturunu müəyyən etməyə imkan verir.

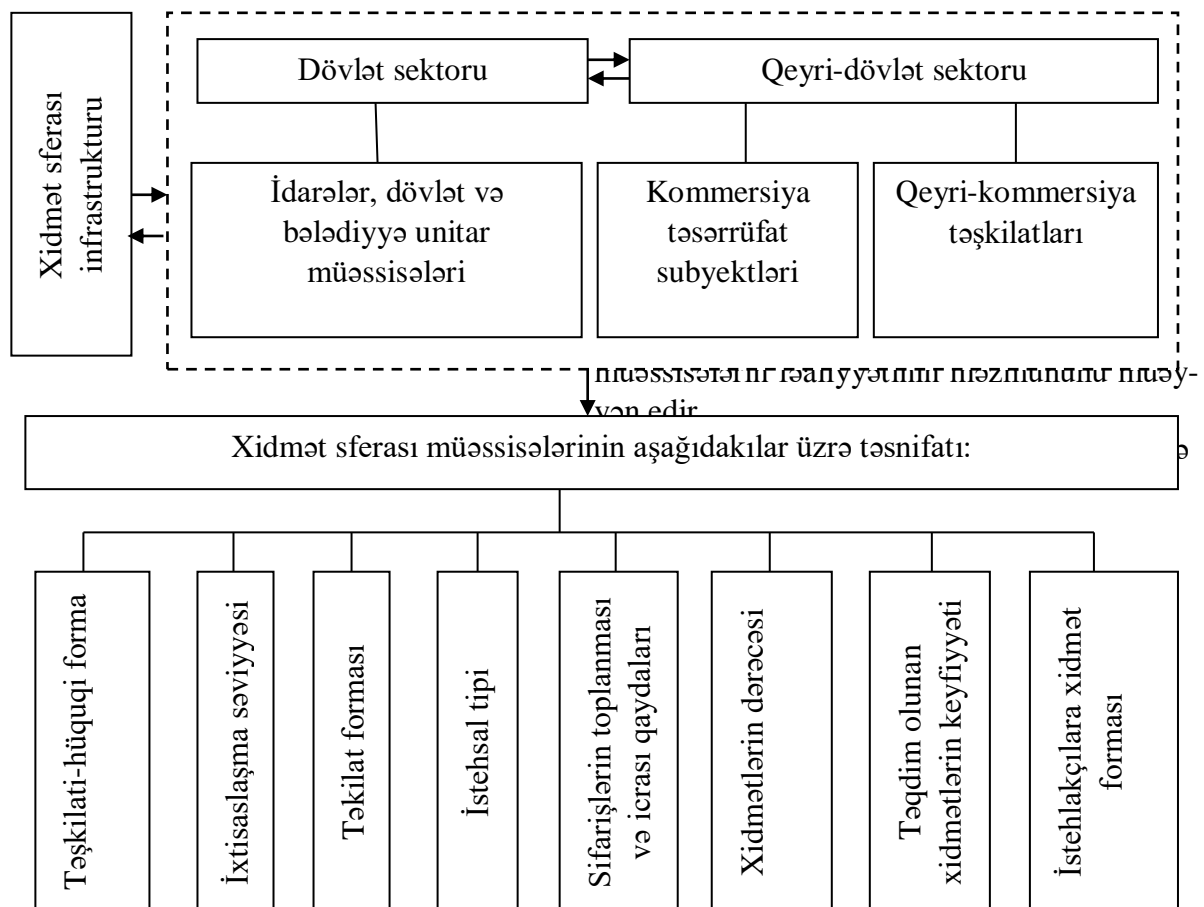
İstehsalın tipi bilavasitə istehsalın təşkili metodunun seçiminə, işçilərin onların peşəkar bacarıqlarına və ixtisas səviyyəsinə uyğun olaraq yerləşdirilməsinə, avadanlığın seçiminə, iş yerlərinin təşkilinə və başqa mühüm məqamlara təsir göstərir, bu isə yekunda xidmətlərin icra edilməsinə sərf olunan resursların həcmində özünü göstərir və müəssisədə qiymət əmələgəlmə siyasətini müəyyən edir.

Sifarişlərin toplanması və reallaşdırılması qaydası istehsal prosesinin strukturunu müəyyən edir və müəssisənin yüklənməsinə,

müxtəlif vaxtlarda işçilərin əməyinin intensivlik dərəcəsinə, xidmətlər göstərilməsinin müddətinə və keyfiyyətinə, xidmətlərin maya dəyərinin və qiymətlərinin formalaşmasına təsir edir.

Xidmətlərin keyfiyyəti istehsal proseslərinin təşkilinə, personalın seçiminə, onun motivasiyasına, avadanlığın və materialların tərkibinə, xidmət salonlarının tərtibatına, müştəri üçün rahatlıqlar yaradan müşayiət, məsləhət və başqa xidmətlərin inkişafına təsir göstərir.

Şəkil 2. Xidmət sferasının subyektlərinin tərkibi və müəssisələrin təsnifatı

Xidmət sferasına aid müəssisələrin təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyəti üzrə bölgüsü həm konkret müəssisənin dərəcəsini, həm də bu müəssisələrin xidmətlərin icra keyfiyyəti üzrə daxili bölgüsünü müəyyən edən xidmətlərin dərəcəsi ilə şərtlənmişdir.

Nəhayət, istehlakçılara xidmət göstərilməsi forması bilavasitə xidmət sferasına aid

lərin və fəaliyyət sferalarının bir sıra mühüm ümumi əlamətlərə malik olan vahid kompleks hesab edilə bilər. Lakin xidmət sferasının tərkib hissələrinin öz spesifik xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, incəsənət sahəsi istehsalın

“ədədi” xarakteri ilə səciyyələnir və praktiki olaraq onun fəaliyyətinin iqtisadi mexanizminin hər hansı ciddi qaydalarla tənzimlənməsi mümkün deyil. Mədəni-maarif müəssisələrində isə tamam başqa vəziyyətdir. Burada iqtisadi normativlərdən, planlaşdırmanın program-məqsədli metodlarından daha geniş istifadə edilə bilər. Burada müəssisələrin fəaliyyətinin məqsəd funksiyası, yəni ümumi istehlak fondunu artıran qeyri-maddi xidmətlər istehsalı sistemyaradıcı amil kimi xidmət edir [7].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xidmət sferasının bütün bu xüsusiyyətləri, xidmətlərin müxtəlif təsnifatlarının yaranmasını şərtləndirir. Həm də “xidmətlərin təsnifatı öyrənilən hadisəni anlamağa, xidmətlərin hər növünün fərqləndirici xüsusiyyətlərini seçməyə, idarəetmə metodlarının spesifikasiyasını müəyyən etməyə imkan yaradır”.

Xidmətlərin mövcud təsnifatlarını bu və ya digər qrupun xüsusiyyətləri və xidmət sferasının tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artması nöqtəyi-nəzərindən təhlil edək.

Təsnifat əlamətlərinin üzə çıxarılması bütün obyektlər məcmusunun ümumi keyfiyyət xarakteristikalarına əsaslanır. Sırf sosial hadisə və proses olmadığına görə, istənilən təsnifat qüsursuz ola bilməz, çünki onda müəyyən səhvlərdən və şərtliklərdən tamamilə qaçmaq qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən, qoyulmuş məsələlərdən, məqsədlərdən, həmçinin istifadə edilən qruplaşma prinsiplərindən və meyarlarından asılı olaraq, xidmətlərin təsnifatına müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilə bilər.

Beynəlxalq statistik sahəvi təsnifatda xidmət sahələrinin təsnifatını istehsal-texnoloji və funksional-ixtisaslaşdırılmış yanaşmaların uzlaşdırılması əsasında həyata keçirmək qəbul edilmişdir. Onlardan birincisi istehsal-texnoloji və texniki xidmət sahələri toplusuna vertikal struktur kimi yanaşma prinsipinə əsaslanır. İkinci yanaşma, istehsala, cəmiyyətə, ev təsərrüfatına xidmətdən, resursların və malların bölgüsü, saxlanması, təminatı üzrə funksiyalardan başlayaraq, ayrıca bir şəxsə xidmət

göstərilməsinə qədər, xidmət sahələrinin müxtəlif profil istiqamətini reallaşdırır [8].

Xidmət sahələrinin istehsal-texnoloji və funksional-ixtisaslaşdırılmış yanaşmaların uzlaşdırılması əsasında yaradılmış təsnifatları da qeyri-mükəmməldir. Fərdi yönümlü xidmətlər yetərinə qiymətləndirilmir, xidmət sferasının funksional istiqamətinin meyarlarının anlaşılmasında dəqiqlik və birlik yoxdur.

Müasir yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif meyarlar tətbiq edilir və buna müvafiq olaraq, xidmətlərin müxtəlif təsnifatları təklif olunur: xidmətlərin maddiləşmə və hiss edilmə dərəcəsi; istehlakçıların oriyentasiya dərəcələri; insanların şəxsi əlaqələrinin səviyyəsi; xidmətlərin əmək tutumu; xidmət sferasında ictimai və şəxsi başlanğıcların nisbəti və s. (bax: şəkil 3).

Adətən, xidmət sferasına aşağıdakı sahələr aid edilir: ticarət (topdansatış və pərakəndə satış); iaşə obyektləri və otel xidmətləri (mehmanxanalar, restoranlar və s.); nəqliyyat; rabitə və informasiya xidməti; maddi-texniki resurslarla təchizat, onların tədarükü və saxlanması üzrə xidmətlər; kredit, maliyyə və sığorta, daşınmaz əmlakla bağlı sazişlər və bazarın fəaliyyətinin təminatı üzrə başqa xidmətlər; təhsil, mədəniyyət və incəsənət; elm və elmi xidmət; səhiyyə, o cümlədən bədən tərbiyyəsi və idman; ev təsərrüfatının idarə edilməsi üzrə xidmətlər (mənzil təsərrüfatının saxlanması və təmiri, istehsal-məişət xidmətləri və kommunal xidmətlər); şəxsi xarakterli xidmətlər (qeyri-istehsal və məişət xarakterli xidmətlər, bərbərxanalar, fotoatəlye xidmətləri, ayaqqabı təmizlənməsi və s.); dövlət idarəçiliyi xidmətləri;

Xidmət sferasının belə sahəvi təsnifatı Azərbaycanda və bir sıra xarici ölkələrdə tətbiq edilir. Xidmətləri istehlakçı ilə əlaqənin dərəcəsi üzrə də təsnif etmək olar [9]: müştərinin iştirakı zəruri olan xidmətlər (təhsil, səhiyyə) və istehlakçının iştirakı olmadan təqdim edilən xidmətlər (xalçaların təmizlənməsi, avtomobillərin təmiri); istehlakçıların seqmentləri üzrə: işgüzar xidmətlər – audit və fərdi xidmətlər – təhsil, səyahətlər, əyləncələr; qa-

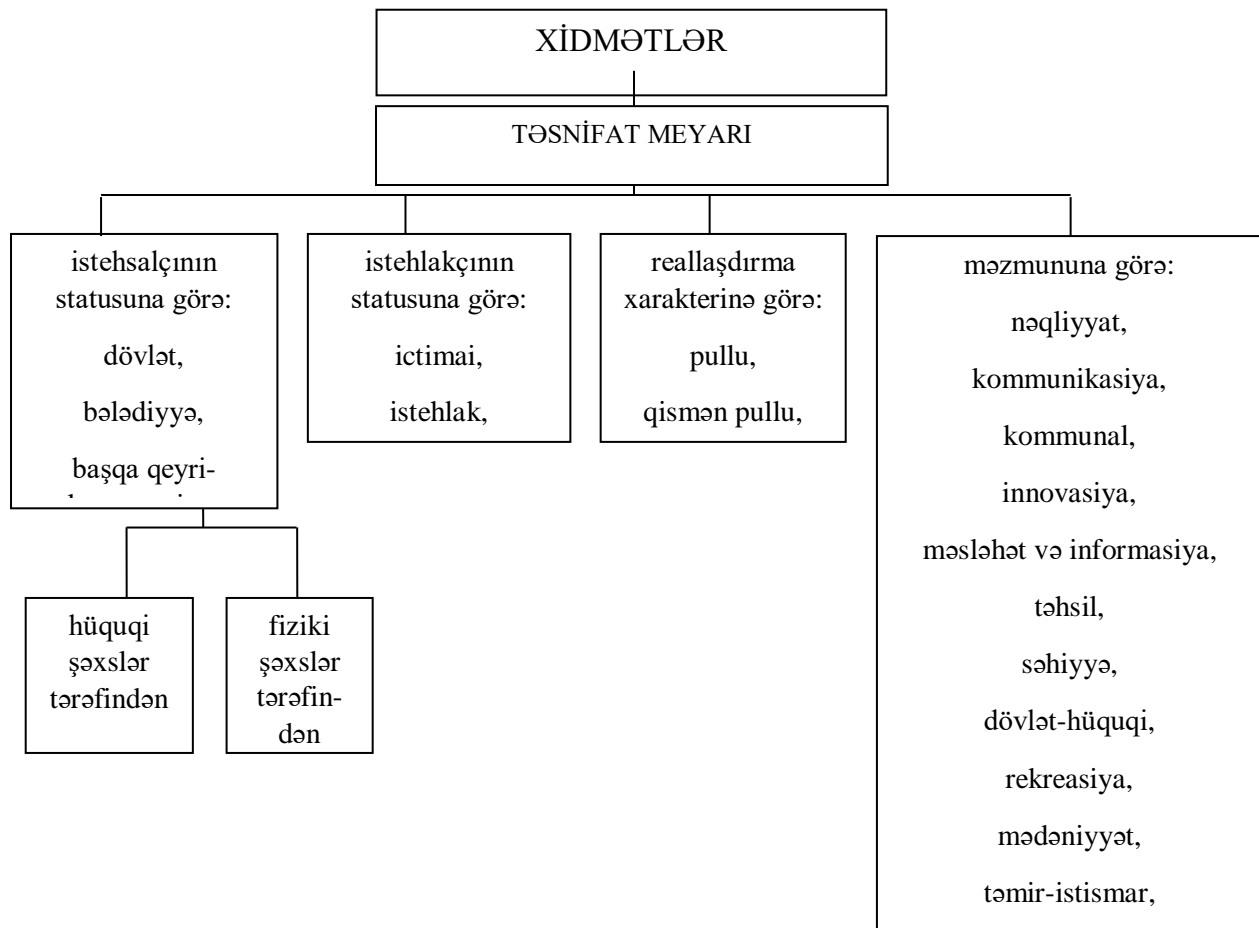
nunverici və normativ aktlarla tənzimlənmə dərəcəsi üzrə – xidmət sferasının tənzimlənməsinin milli ikitərəfli və çoxtərəfli səviyyələri; maddi və enerji məsrəfləri üzrə: material tutumlu və enerji tutumlu xidmətlər – nəqliyyat-anbar xidmətləri, idman növlərinin əksəriyyəti və turizm; az miqdarda enerji tələb edən xidmətlər – informasiya xidmətləri, idarəçilik, mədəniyyət və incəsənət sahəsində xidmətlər.

Xidmətlərin başqa əlamətlər üzrə də təsnif etmək olar: əsaslı xərclərin həcmi; icraçı-

ların ixtisaslaşma dərəcəsi, texnoloji proseslərin mürəkkəbliyi; müştərinin (fiziki və hüquqi şəxsin) sosial statusu.

Xidmətlərin maddi və qeyri-maddi növlərə bölgüsündən geniş istifadə olunur. Bu təsnifatda maddi xidmətlər dedikdə, icrası üçün maddi resurslar: xammal, əsas və köməkçi materiallar, yarımfabrikatlar və dəstləşdirmə məmulatları lazım olan xidmətlər başa düşülür. Qeyri-maddi xidmətlərə, müvafiq surətdə, icrası üçün, ilk baxışda, maddi resurslar tələb olunmayan xidmətlər aid edilir.

Şəkil 3. Xidmətlərin çoxölçülü təsnifatı

Lakin bu fikirlə razılaşmaq çətindir, çünki bizim fikrimizcə, istənilən faydalı fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün müəyyən maddi resurslar tələb olunur. Məsələn, malların satışı və ya alışı, əslində informasiya xidmətləri (alıcılar və ya satıcılar haqqında informasiya alın-

ması, onlarla danışıqlar aparılması, sazişin bağlanmasına kömək və s.) deməkdir. Bu xidmətlərin həyata keçirilməsi üçün ofis, rabitə vasitələri və informasiyanın emalı şəklində maddi resurslar lazımdır və s.

Bizim fikrimizcə, istənilən informasiya

yalnız maddi daşıyıcıda mövcud ola bilər və müvafiq olaraq, yalnız maddi daşıyıcıda ötürülə və emal edilə bilər. Buna görə xidmətlərin maddi və qeyri-maddi növlərə bölünməsi şərti xarakter daşıyır.

Bizim fikrimizcə, müasir şəraitdə xidmətlərin pullu və pulsuz növlər üzrə təsnifatı son dərəcə əhəmiyyətlidir. Kommunal-məişət və istehsal xidmətlərinin əksəriyyəti pullu xidmətlərə aiddir. Belə xidmətlərdən istifadə və onlara görə ödəniş ənənəvi bazar mübadiləsi prosesində həyata keçirilir. Pulsuz xidmətlərə ictimai nemət xarakterli xidmətlər (təhsil, səhiyyə və başqaları) aiddir.

Bir sıra məşhur müəlliflərin fikrincə, xidmət sferasının təsnifatı təkmilləşdirilməli, bu məqsədlə istehsal-texnoloji və ixtisaslaşdırılmış funksional yanaşmalardan daha tam istifadə edilməlidir. Buna görə xidmətlərin müxtəlif funksional istiqamətli aşağıdakı sektorlarını fərqləndirmək məqsəduyğundur: ictimai yönümlü xidmətlər; ev təsərrüfatına yönəldilmiş xidmətlər; fərdi xarakterli xidmətlər [10].

Məsələn, istehsala yönəldilmiş xidmətlər sırasına: texniki sistemlərin istehsal təyinatlı avadanlıqlarına texniki xidmət, onların tənzimlənməsi, sazlanması və təmiri üzrə xidmətlər aiddir. Buraya həmçinin, maddi-texniki resurslarla təchizat üzrə xidmətlər də aid edilə bilər.

Cəmiyyətə yönəldilmiş xidmətlər sırasına dövlət idarəçiliyi orqanlarının ölkənin müdafiəsi, daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi, asayişin qorunması, iqtisadiyyatın və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsi üzrə funksiyaların icrası ilə bağlı xidmətlər daxildir.

Ev təsərrüfatına yönəldilmiş xidmətlər sırasına: evin normal vəziyyətdə saxlanması üzrə xidmətlərin çoxu və kommunal xidmətlər, məişət xidmətlərinin istehsal növləri (məişət texnikasına texniki xidmət və onun təmiri, avtoservis, avadanlığa xidməti və başqaları) aiddir. Fərdi xarakterli xidmətlər sırasına: bərbərxanalar, fotoatelyelər, müxtəlif rekreasiya xidmətləri, məişət xidmətinin qeyri-istehsal

növləri daxildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Əhmədov M.Ə., Hüseyn A.C.** *Dövlətin iqtisadi siyasəti*. «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, Bakı: 2011.-220s.
2. **Əlirzayev Ə.Q.** *Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti)*, Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 326 s.
3. *"Milli iqtisadiyyatın modernləşməsi: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər"* mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2011.
4. **Rəhmanov F.P.** *Sosial infrastrukturun tənzimlənməsi problemləri*. Bakı: «Gənclik», 2004, 304 s.
5. **Salahov R.M.** *Xidmətlər bazarının dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılmasının perspektiv istiqamətləri*. Bakı, "Əmək və sosial problemlər", № 1 (14), 2014, s.135-141.
6. *«Государственная программа по развитию связи и информационных технологий в Азербайджанской Республике на 2010-2012 гг. (Электронный Азербайджан)»*
7. **Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M., Hüseynova A.D.** *Müstəqillik dövründə elmin innovativ inkişafı*. AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2011, №3 (7), s. 1-7.
8. **Mustafayev F.F.** Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimləməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı: Elm, 2008, 540 s.
9. *Государственная Программа по сокращению бедности и устойчивому развитию 2008-2015*. Баку: «Р.Н. Новруз-94» ИКФ, 2008, 340 с.
10. *Закон «О порядке выезда из Азербайджанской Республики и въезда в Азербайджанскую Республику»*

РОЛЬ И МЕСТО СЕКТОРА УСЛУГ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ И СОЦИАЛЬНОМ РАЗВИТИИ

А.Ч. Хашимова

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
кафедра «Спортивного менеджмента и коммуникаций»
albina.hashimova@sport.edu.az

Аннотация: в процессе общественного разделения труда, активное выделение специализированных секторов экономики для производства услуг увеличивает спрос - под влиянием экономического закона усиление интеграции материальных и нематериальных элементов производства, изменение характера экономического роста, т.е. в связи с тем, что в коллекции на первый план выходит человеческий фактор.

Также известно, что потребность в развитии услуг выходит за рамки чисто экономических рамок: процесс гуманизации экономического роста сопровож-

дается расширением спектра услуг, направленных на улучшение личности, его интеллектуальных и физических возможностей, культурных, духовных и социальных потребностей. В результате всего этого изменилось содержание сферы обслуживания в обществе, ее тип и предметный состав, смысл представлений о ее роли в экономике.

Ключевые слова: *сфера услуг, виды экономической деятельности, производственные услуги, социальная инфраструктура, критерии обслуживания.*

THE ROLE AND PLACE OF THE SERVICE SECTOR IN ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT

A. Hashimova

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport
department of "Sports Management and Communication"
albina.hashimova@sport.edu.az

Annotation: In the process of social division of labor, the active allocation of specialized sectors of the economy for the production of services increases demand - under the influence of economic law, strengthening the integration of tangible and intangible elements of production, changes in the nature of economic growth, ie due to the fact that the collection, the human factor comes to the fore.

It is also known that the need for the development of services goes beyond a purely economic framework: the process of humani-

zation of economic growth is accompanied by the expansion of the range of services aimed at improving the individual, his intellectual and physical capabilities, cultural, spiritual and social needs. As a result of all this, the content of the sphere of service in society, its type and subject composition, the meaning of the concepts of its role in the economy have changed.

Keywords: *service sphere, types of economic activity, production services, social infrastructure, service criteria.*